

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ МОРСЬКОМУ ПРАВІ

Стаття посвячена аналізу теоретических проблем содержания понятия гражданско-правовой ответственности в международном частном морском праве. Рассмотрены виды гражданско-правовой ответственности, возникающей при столкновении судов.

The article is devoted to analysis of theoretical problems of civil liability concept maintenance in an international private marine law. The types of civil liability, arising up at the collision of ships are considered.

Відносини, пов'язані із здійсненням торговельного мореплавства, – безпосередньо судноплавство, перевезення вантажів і пасажирів породжують багатоманітні приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом. В процесі їх реалізації виникають відносини цивільної відповідальності перевізника, судновласника та інших осіб, що беруть участь в торговельному мореплавстві.

Цивільна відповідальність в міжнародному морському приватному праві має значну кількість особливостей, що обумовлюють необхідність аналізу внутрідержавних норм і положень міжнародних угод про уніфікацію цивільної відповідальності судновласника, перевізника і вантажовідправника. У міжнародному приватному морському праві доцільно виділити у вигляді самостійного інституту цивільної відповідальності. Фактично, комплексному аналізу цивільної відповідальності, як самостійного інституту, присвячена монографія класиків морського права Г. Г. Іванова і А. Л. Маковського [1].

Додатковою обставиною, що обумовлює необхідність докладного теоретичного аналізу інституту цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві є те, що в цій сфері діють міжнародні угоди про уніфікацію цивільної відповідальності за різного роду зобов'язаннями в області міжнародного торговельного мореплавства. Ця уніфікація базується на різних концепціях відповідальності, і уніфікація внутрідержавного законодавства, у тому числі й України, на їх основі, може породжувати певні труднощі та неузгодженість з нормами внутрідержавного цивільного права. Цим і обумовлюється актуальність даного дослідження.

Питанням цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві присвячена значна кількість робіт, проте більшість з них має прикладний характер. Слід зазначити згадане фундаментальне дослідження Г. Г. Іванова [2] та А. Л. Маковського [3], але воно підготовлене в 80-і роки минулого століття, і по-перше, не відображає всіх змін, що відбулись в міжнародному приватному морському праві, і по-друге, в ньому відсутній теоретичний аналіз поняття цивільної відповідальності та її особливостей з погляду класичної цивілістики. Проблематика цивільної відповідальності за забруднення морського середовища розглядалась Т. Р. Коротким [4] в дисертаційному дослідженні, проте воно стосувалося тільки окремих питань цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві. Значної уваги уніфікації норм про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення морського середовища приділив В. А. Мусін [5]. Більш загальним питанням відповідальності присвячена робота С. А. Гуреева [6]. Проблеми відповідальності судовласника за шкоду від зіткнення суден розглядувалися Л. М. Єгоровим [7]. Деякі практичні аспекти відповідальності перевізника та її обмеження проаналізовані в роботах В. Шутенко [8] та в класичному виданні під редакцією А. С. Кокіна [9].

Проблематики цивільно-правової відповідальності присвячена значна кількість цивілістичних, як теоретичних, так і прикладних досліджень. Слід зазначити роботи О. С. Іоффе [10], В. М. Горшенева [11], В. А. Тархова [12], В. В. Васькіна, Т. С. Ківалової [13], Н. І. Овчинникова, Л. Н. Роговіча [14], В. Н. Грібачова [15], Є. О. Харитонова та ін.

Інтерес до проблематики цивільної відповідальності не випадковий, адже як вказує Є. О. Харитонов, юридична відповідальність належить до числа основних інститутів права взагалі [16], а цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності.

Слід звернути увагу на те, що існують різні погляди на сутність відповідальності.

Досить часто цивільно-правову відповідальність визначають як обов'язок правопорушника нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинене правопорушення, що виражаються в позбавленні правопорушника майнових прав (благ) [17]. На нашу думку, це звужений погляд на цивільно-правову відповідальність, який не передбачає примусовий характер відповідальності.

З іншого боку, цивільно-правову відповідальність також часто визначають як захід державного примусу, або санкцію за правопорушення [18]. У найбільш загальному вигляді цю позицію можна сформулювати так: цивільно-правова відповідальність – це санкції (реалізація санкції) за порушення цивільного законодавства [19]. На думку О. С. Іоффе, цивільно-правова відповідальність – це санкція за правопорушення, яка викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків [20].

На нашу думку, цивільно-правовій відповідальності в більшому ступені відповідає категорія обов'язку [21] в охоронному правовому відношенні, який виникає вже після порушення договору або після заподіяння шкоди [22]. Такий висновок підтверджує ч. 3 ст. 14 ЦК України, відповідно до якої виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства. Однак, на нашу думку, функціональна сутність цивільно-правової відповідальності міститься у тому, що вона є засобом забезпечення виконання цивільних обов'язків. Однак це суцільно функціональний, нормативно-правовий погляд на сутність цивільно-правової відповідальності.

Широке поширення у цивілістиці отримала концепція застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину [23].

Отже, цивільно-правова відповідальність настає у разі 1) наявності правопорушення, яке виникає результатом порушення договору або після заподіяння шкоди; 2) є санкцією за правопорушення, яка сформульована у цивільному законодавстві; 3) забезпечена державним примусом; 4) представляє собою негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків.

Таким чином, повністю відображає сутність юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової відповідальності думка про те, що вона є застосуванням до правопорушника передбаченого санкцією правової норми примусового заходу [24]. Слід додати, що юридична відповідальність також, як і відповідальність в цілому, обов'язково передбачає державний, а отже й суспільний осуд порушника, що виражає докір йому за порушення норм, установлені

них державою, і дозволяє відмежувати відповідальність від інших випадків настання несприятливих наслідків [25].

Тому слід погодитись з думкою про те, що відповідальність у цивільному праві визначається як правовідношення, яке виникає за порушення обов'язку, встановленого законом або договором, що виражається у формі невідгідних майнових наслідків на стороні порушника, внаслідок осуду винної поведінки, настання яких забезпечується державним примусом [26].

Але слід відрізнити цивільно-правову відповідальність та заходи захисту, які мають різну правову природу. Ми згодні з Є. О. Харитоновим щодо того, що заходи захисту також є примусово реалізованими санкціями [27], що можуть створити негативні для особи наслідки, але не пов'язані з осудом її поведінки [28]. Тому, як вказує Т. С. Ківалова, не кожне відшкодування шкоди є за своїм характером заходом цивільно-правової відповідальності [29]. Таким чином, в цивільному праві у випадку порушення прав і обов'язків (правопорушення) можуть застосовуватися дві групи санкцій: пов'язані з осудом з боку держави і суспільства та не пов'язані з ним [30].

Так заходом захисту є покладання на власника джерела підвищеної небезпеки (автомобіля, судна і т. п.) обов'язку відшкодувати заподіяну цим джерелом шкоду потерпілому, незалежно від провини власника джерела (ст. 1187 ЦК України). У випадках, коли провини в заподіянні шкоди з боку власника (володільця, водія) немає, він несе обов'язок відшкодувати заподіяний збиток [31]. На цьому принципі побудована система відповідальності судновласника за шкоду від забруднення з суден нафтою, шкоду у зв'язку з морським перевезенням шкідливих речовин.

Для того, щоб відмежувати заходи відповідальності від заходів захисту, необхідно враховувати, що покладання юридичної відповідальності, стягнення в цьому випадку майнових санкцій, завжди пов'язано з осудом поведінки правопорушника. Такий осуд, як вказує Є. О. Харитонов, спочатку виражається у відповідній правовій нормі, де така поведінка засуджується взагалі. Потім осуд поведінки порушника відбувається вже на конкретному рівні – при винесенні рішення судом [32].

Стосовно відповідальності судновласника для позначення заходів захисту використовується поняття цивільної відповідальності як загальна категорія. Так, відповідно ч. 1 ст. 3 Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення

нафтою 1992 р., «власник судна ... несе відповідальність за будь-яку шкоду від забруднення, заподіяного судном в результаті інциденту». Аналогічна норма міститься і у Міжнародній конвенції про відповідальність та компенсації за шкоду у зв'язку з перевезенням морем небезпечних та шкідливих речовин 1996 р. (п. 1 ст. 7). Таким чином, мова йде про цивільну відповідальність (це випливає з назви Конвенції) за позадоговірну шкоду без наявності вини. Такий підхід відповідає «концепції заподіяння», за якої факт завдання шкоди є достатнім для настання цивільно-правової відповідальності [33], але суперечить концепції застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину.

Інший характер має відповідальність за збиток, заподіяний в результаті зіткнення суден. Відповідальність за збиток від зіткнення ґрунтується на принципі провини. Саме тому в ст.ст. 3, 4 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р., використовуються терміни «неправильні дії судна»; «провина судна» [34]. Хоча судно і персоніфікується, мається на увазі провина конкретних осіб – судовласника, екіпажа, лоцмана.

Кодекс торговельного мореплавства України розрізняє випадки зіткнення суден при наявності вини (одного судна, усіх суден, що зіткнулися – відповідно ст. 299 та 300 КТМ України), та зіткнення при відсутності вини (ст. 298 КТМ України).

Як вказує В. Ф. Сидорченко, обов'язок відшкодувати збитки, які викликані зіткненням – це новий обов'язок, який не існував до зіткнення суден. Він виникає з факту порушення загального обов'язку усіх судовласників та екіпажів суден на заподіювати шкоди іншим судам та особам. При цьому не має значення, як виконується цей цивільно-правовий обов'язок – примусово чи добровільно [35].

У випадку, коли зіткнення сталося випадково або внаслідок непереборної сили, а також якщо неможливо встановити причини зіткнення, то збитки несе той, хто їх зазнав (ст. 2 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р.; ст. 298 КТМ України). Тобто йдеться про обставини, в яких шкоду завдано за відсутності провини суден, що зіткнулися. У цих випадках збитки не підлягають відшкодуванню, оскільки у зіткненні беруть участь два чи більше судна, що є джерелом підвищеної небезпеки.

Якщо зіткнення спричинено неправильними діями або упущеннями одного із суден, збитки відшкодовуються тією стороною, з вини якої сталося зіткнення; якщо зіткнення викликано виною всіх суден, що зіткнулися, то відповідальність кожної із сторін визначається відповідно до ступеня вини. У разі неможливості встановити ступінь вини кожної із сторін відповідальність розподіляється між ними порівну.

Правила позадоговірної відповідальності за збиток від зіткнення суден передбачають, що відповідальність судновласника настає за наявності ряду умов, які створюють в сукупності юридичний склад: 1) протиправність дій або бездіяльності того, хто завдав шкоду; винність судна в зіткненні; наявність збитків від зіткнення суден; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та збитками [36].

Стосовно зіткнення суден протиправність дії або бездіяльності виражається в порушенні національних або міжнародних актів, які регулюють безпечне плавання або промисел суден, що встановлюють вимоги до конструкції судна, його систем та пристроїв, поведінки екіпажу.

На відміну від цивільного права, де діє презумпція заподіяння шкоди, особливо у випадках деліктів, у міжнародному і національному морському праві діє презумпція невинності учасника зіткнення в заподіяних ним збитках іншому учасникові зіткнення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 6 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р. жодне з суден, що беруть участь в зіткненні, не передбачається винним, якщо не доведене інше.

Таким чином, при зіткненні суден мова йде про цивільну відповідальність за позадоговірну шкоду. Такій підхід відповідає концепції застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину.

Література:

1. Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. – Л.: Судостроение, 1984. – 371 с.
2. Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. – Л.: Судостроение, 1984. – 371 с.
3. Маковский А.Л. Ответственность в международном частном морском праве (некоторые черты и тенденции) // Советский ежегодник морского права. – М., 1983. – С. 61-77.

4. Короткий Т. Р. Приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – О.: Фенікс, 2006. – 20 с. Див. також: Короткий Т. Р. Международно-правовой механизм гражданской ответственности за ущерб от загрязнения морской среды // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 18. – С. 493-502; Короткий Т. Р. Институт гражданской ответственности за ущерб от загрязнения морской среды в системе международного частного права и проблемы его имплементации в Украине // Причорноморський Екологічний бюлетень. – 2006. – № 1 (19). – С. 61-69; Короткий Т.Р. Визначення поняття «судно» у відносинах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди від забруднення із суден за законодавством України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2006. – Вип. 28. – С. 39-41; Короткий Т. Р. Імплементация міжнародно-правових норм про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення із суден у законодавство України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2007. – Вип. 34. – С. 53-59; Короткий Т.Р. Реалізація міжнародно-правових норм про цивільну відповідальність за забруднення із суден // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип. 37. – С. 189-195.
5. Мусин В.А. Гражданско-правовая ответственность за убытки от загрязнения нефтью в современном международном морском праве // Тр. ЦНИИМФ. – 1981. – Вып. 263. – С. 17-22; Мусин В. А. Понятие инцидента, объем и обеспечение гражданской ответственности в нормах “ядерных” и “нефтяных” Конвенций / ЦНИИМФ // Правовые вопросы эксплуатации морского флота: Сб. науч. тр. – Л.: Транспорт, 1987. – С. 19-32; Мусин В.А. Гражданско-правовая ответственность за ущерб от загрязнения нефтью в коммерческой практике международного торгового мореплавания // Научно-технический реферативный сборник “Морское право и коммерческая практика”, № 80 – 1981. – С. 1-9.
6. Гуреев С.А. Проблемы ответственности юридических и физических лиц – участников международного торгового мореплавания на современном этапе // Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. – М.: Транспорт, 1976. – С. 96-105.

7. Егоров Л.М. Ограничение ответственности судовладельца за убытки от столкновения судов. – М., Транспорт, 1973.
8. Шутенко В. Коносамент. Ответственность морского перевозчика. – Выпуск 1. – СПб.: Информационный центр «ВЫБОР», 2001.
9. Юридический справочник по торговому мореплаванию / Под ред. А.С. Кокина М.: Спарк, 2002.
10. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Избранные труды : в 4 т. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – Т. 1. Правоотношения по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – С. 194-572.
11. Горшенев В.М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве // Вопросы советского права. – Новосибирск, 1966;
12. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973.
13. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т. С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – 360 с.
14. Васькин В.В., Овчинников Н.И., Рогович Л.Н. Гражданско-правовая ответственность. – Владивосток, 1988.
15. Грибачов В.Н. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М., 1973.
16. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є. О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – 498.
17. Див.: Крашенинников Е.А. Понятие гражданско-правовой ответственности / Юридическая ответственность: проблемы и перспективы: Тр. по правоведению / И.А. Ребане, Н.С. Малейн, Я.Н. Шевченко и др.; Отв. ред. П.А. Варул, И.А. Ребане. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1989. – С. 70-75. – (Учен. зап. Тартуского гос. ун-та).
18. Див.: Иоффе О.С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 97; Гражданское право: Учебник: В 2 т. / В.С. Ем, И.А. Зенин, Н.И. Коваленко и др.; Отв. ред. Е.А. Суханов. – Т. 1. – С. 431; Гражданское право: Учебник. В 3 т. / Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов и др.; Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – Т. 1. – С. 533; Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посіб. / О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та інші; За ред. О.В. Дзери. – С. 104.

19. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 17.
20. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 97.
21. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 103.
22. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – 499.
23. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т.С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 187.
24. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Некоторые вопросы правового обеспечения надлежащего осуществления права на жилище // Проблемы правoведения. – 1986. – Вып. 47. – С. 72-73.
25. Малейн Н.С. Понятие и основание имущественной ответственности // Сов. гос. и право. – 1970. – № 12. – С. 36-37.
26. Малейн Н.С. Там же. – С. 38; Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – 1968. – С. 17; Грибачов В.Н. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М., 1973. – С. 4, 41.
27. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 501-502.
28. Малейн Н.С. О мерах ответственности // Теория права: новые идеи. – М., 1993. – С. 46-48.
29. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т.С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 185.
30. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 502.

31. Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М., 1966. – С. 37-39, 141.
32. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 502.
33. Аскназий С.И. Основные вопросы теории социалистического гражданского права. – М. : Статут, 2008. С. 751-755. – (Классика российской цивилистики).
34. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 360.
35. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 350.
36. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 350.